

УДК 811.161.2'373.232.2(083.77)

Алла СОКОЛОВА*

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАТРОНІМІВ У РОМАНАХ Г. ТЮТЮННИКА «ВИР»
ТА В. ЗЕМЛЯКА «ЛЕБЕДИНА ЗГРАЯ»**

У статті досліджено функціонування антропоформули «ім'я+по батькові» у романах Г. Тютюнника «Вир» та В. Земляка «Лебедина згряя». З'ясовано словотвірні типи патронімів, проаналізовано ситуації спілкування, які вказують на соціальний стан носія найменування, шанобливість та емоційну нейтральність моделі.

В ідіолекті Г. Тютюнника антропомодель «ім'я+по батькові» виявила себе перспективною категорією, яка використовується переважно в офіційній сфері із забарвленням шанобливої нейтральності, а в побутовому вжитку набуває акцентованої, підкресленої шанобливості, в обох ситуаціях вказуючи також на соціальний статус персонажа.

Широке застосування В. Земляком антропоформули «ім'я+по батькові» у ситуаціях спілкування персонажів вказує на те, що дана модель є добре відомою у сільському середовищі. Шанобливість, емоційна нейтральність моделі зумовлюють офіційність її вжитку.

Порівнюючи функціонування імен та по батькові у романах Г. Тютюнника «Вир» та В. Земляка «Лебедина згряя», ми виявляємо активніший ужиток моделі у романі В. Земляка, ніж у Г. Тютюнника.

Обидва письменники, керуючись своїми уподобаннями, знанням сільського антропонімікону, показали дію формули «ім'я+по батькові» як у ситуаціях, що носять неофіційний характер спілкування, так і в ситуаціях, що демонструють офіційність її вжитку.

Ключові слова: антропоформула, антропомодель, патронім, ім'я по батькові, ситуація спілкування.

Постановка проблеми. Неабияке значення у художньому творі поряд з формою особових імен має й спосіб іменування, антропоформула, тобто використання лише одного особового імені або сполучення імені та по батькові. Ім'я по батькові у складі номінації героя у структурі художнього тексту постає додатковою актуалізуючою ознакою, що співвідноситься із засобами мовленнєвого втілення носія і наділене характеризуючими якостями.

Інтерес до вивчення системи власних назв, зокрема до патронімів, обумовлюється їх незвичайним становищем в якості слів, які розвиваються за законами мови. Крім лексичної частини, що включає в себе соціальний, етнографічний, культурологічний, історичний аспекти інформативності імен по батькові, поза всякими сумнівами, представляють собою частину лексико-семантичної системи, діють не виходячи за її межі і також різко відгукуються на будь-які суспільні зміни. Отже, вивчення даного класу антропонімів є актуальною проблемою у сучасній антропосистемі українського іменника, зокрема їх функціонування у літературно-художній ономастиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Назви людей за ім'ям батька, так звані патроніми, відомі ще з давньоруського періоду, хоча в минулу історичну добу вони за своєю функцією не були цілком тотожними сучасним іменам по батькові, які входять до складу загальноприйнятого повного офіційного іменування людини.

Історія розвитку імен по батькові засвідчує, що вони народжувалися як означення до назви особи. Такі найменування зустрічаються у найдавніших писемних пам'ятках

---

* Соколова А. – кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, e-mail: allasokolova@ukr.net

східних слов'ян. Так, нащадків князя Ігоря у давньоруських літописах іменують *Ігоревичами*, князя Мстислава – *Мстиславичами*, Ізяслава – *Ізяславичами* тощо. Під найменням по батькові (*Ярославна*) відома героїня давньоруського епосу «Слово о полку Ігоревім»¹. Як зауважує Л. Масенко, спосіб іменування осіб назвами, утвореними від імені батька за допомогою суфіксів -ич-, -ович-, -евич-, уже в період Київської Русі мав виразний становий характер. Ним користувалися лише представники соціальної верхівки суспільства. Почесним привілеєм вважалися найменування по батькові на -ич-, -ович-, -евич-, і в пізніші часи – у XIV-XVIII ст.²

У пам'ятках староукраїнського періоду імена по батькові вживалися лише для номінації представників князівських і шляхетських родів, а також міської ремісничої та купецької верхівки.

Зафіксовані в пам'ятках XIV-XVIII ст. патроніми походять від різних форм християнських імен: Семень Ігнатовичь, Дорофей Омилияновичь, Федор Карповичь, Яцко Патрикиевичь, Никита Онанковичь (від Онанко <Ананія)³.

Чимало імен по батькові, засвідчених пам'ятками, утворено від язичницьких, дохристиянських імен: Вячковичь, Маличь, Грибовичь, Шиловичь, Зубовичь, Путиловичь, Радичь, Немировичь (від Вячко, Маль, Грибь, Шило, Зубь, Путило, Радь, Немирь).

Р. Керста зазначає, що у староукраїнських писемних пам'ятках трапляються й іменування, утворені від слів, що вказували на заняття батька (Антонь Гребенниковичь, Івашко Поповичь, Горинь Сытниковичь тощо) або його етнічну чи територіальну приналежність (Федорь Сербиновичь, Юрко Черкасовичь, Процко Пинчуковичь, Федорь Русиновичь)⁴.

З другої половини XIX ст. під впливом російської мови звичай вживати імена по батькові на -ович-, -евич-, -івна-, -івна у функції шанобливої форми іменування осіб набув поширення і на Лівобережній Україні.

У сучасних східнослов'янських мовах найменування за формулою особове ім'я+ім'я по батькові функціонують у живому мовленні. Уживання таких іменувань завжди є свідченням певної дистанції у спілкуванні – вікової або соціальної, тому вони використовуються при звертанні молодших до старших за віком людей в офіційній сфері⁵. Як зауважує С. Медвідь-Пахомова, на відміну від давньоруського патроніма, уживання якого було досить вільним і в плані морфемної структури, і в плані вибору граматичної форми, у сучасних східнослов'янських мовах ім'я по батькові у складі дволексемної формули регулюється цілою низкою обмежень і норм в утворенні та функціонуванні. Серед них найважливішими є такі:

- 1) ім'я по батькові утворюється лише від повного офіційного особового імені батька;
- 2) ім'я по батькові завжди приєднується до повного офіційного імені особи;
- 3) ім'я по батькові завжди посідає постпозицію стосовно особового імені; інверсія компонентів тут неприпустима;
- 4) за морфологічною належністю ім'я по батькові є субстантивом;
- 5) його деривативними показниками є субстантивні суфікси -ич-, -ович-, -евич-, -івна-;
- 6) розрив формули іншими лексемами або службовими словами не допускається⁶.

Двочленна модель, що складається з імені та по батькові є показником максимального зближення літературної антропонімії з реальною. З цього приводу

¹ Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. К.: Т-во «Знання» УРСР. 1990. С. 15.

² Там само... С. 15.

³ Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. К.: Наук. думка, 1984. С. 18-19.

⁴ Там само... С. 19.

⁵ Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород : [б.в.], 1999. 70 с.

⁶ Там само... 70 с.

необхідно зауважити, що імена та по батькові, що входять до складу літературної антропонімії, є категорією, в більшій мірі залежною від реальної антропонімії, ніж прізвища та прізвиська.

Наукові завдання та мета статті – проаналізувати патроніми романів Г. Тютюнника «Вир» та В. Земляка «Лебедина зграя», з'ясувати їх функціональне навантаження та особливості використання в онімному просторі творів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед онімів, виявлених у романі Г. Тютюнника «Вир», нами зафіксовано уживання дволексемної моделі, яка складається з особового імені та по батькові. Ця антропомодель використана у тексті для названих восьми персонажів 18 разів, що становить 0,3% від загальної кількості антропонімів роману. Наприклад, *Валентин Павлович* – завідувач ферми, *Горпина Трифонівна* – дружина Інокентія Гамалії, *Зот Микитович* – командир колони, *Ірина Леопольдівна* – викладач російської мови, *Іван Павлович* – ректор, *Марія Іванівна* – лікар-невропатолог, *Охрім Сазонович* – працівник артілі, *Павло Йосипович* – сторож магазину, працівник ферми.

Інформативно-стилістичне наповнення антропомоделі «ім'я+по батькові», що реалізується у романі Г. Тютюнника «Вир», є виразним і змістовним. Перш за все, вона вказує на соціальний стан носія найменування.

Практика застосування імен по батькові закріпила їх за представниками певного соціального прошарку. О. Суперанська зазначає, що статистика розподілу категорії по батькові у ХІХ ст. демонструє переважання повної форми найменування осіб за батьком та її закріплення за представниками вищих класів і форми «напівпобатькові» (рос. «полуотчество») – за представниками нижчих⁷.

Отже, антропоформула «ім'я+по батькові» виконує функцію соціальної легалізації персонажа. Розглянемо, як вона реалізується у мові автора, в ситуаціях звертання, та у дистантних ситуаціях.

Серед зафіксованих нами іменувань персонажів роману за моделлю «ім'я+по батькові» лише одне використовується у мові автора: «*Зот Микитович* (так звали командира колони) розумів становище своїх людей і намагався все зробити для того, щоб полегшити його, за що його люди дуже любили і поважали...»⁸. Вказуючи на соціальний стан персонажа, автор роману підкреслює повагу інших персонажів до *Зота Микитовича* і протиставляє його жорстокому Хлястику: «*Зот Микитович*, як тільки до нього під'їхав Хлястик, скривився і, не повернувши до нього обличчя, сказав: – Скачи наперед і дізнайся, чи скоро хутір»⁹; «*Зот Микитович* провів його поглядом, ще дужче скривився, зітхнув і повернувся лицем до колони, що проходила повз нього»¹⁰.

Включення імені по батькові у структуру номінації героя детерміновано авторською інтенцією та кореляцією з художнім образом. У використанні антропоформули «ім'я+по батькові» відображено загальнономовну ономастичну тенденцію: розширення сфери застосування, а саме впровадження «імені+по батькові» у сільське середовище. Так, використовувана комунікантами антропомодель «ім'я+по батькові» в ситуаціях звертання вказує на соціальний стан персонажа, передусім іменуючого, а не іменованого, його вік, підкреслює шанобливість, високу культуру і стриманість: «*В темному кутку йому зустрівся збуджений Сергій, прошепотів увіголоса: – Ви, Валентине Павловичу, тільки не сердьтеся. Наші підводи на глухому дворі за кагатами стоять. Ми вже з Денисом їх нагрузили*»¹¹.

Поряд із звертанням за моделлю «ім'я+по батькові» може стояти звертання за прізвищем. Така конструкція вказує на офіційність звертання до особи, яка має вищий

⁷ Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. С. 317-318.

⁸ Тютюнник Г. М. Вир. Київ : Дніпро, 1964. 502 с.

⁹ Там само... С. 503.

¹⁰ Там само... С. 503

¹¹ Там само... С. 169

соціальний статус: « – *Хто палив, питаю? – зірвався Дорош і побачив перед собою старого в кожусі, що тремтів плечима і розмазував шапкою попіл на обличчі. – Валентине Павловичу... Товаришу Дорош. Звиніть. Не доглядив я... – Та хто ж ти? – доступився Дорош і насилу розпізнав завгоспа Григора Тетерю»¹².*

У деяких дистактичних ситуаціях двочленна «шанувальна» форма може вказувати на належність її носія до міського або сільського середовища. Пор.: « – Я вважаю, що **Іван Павлович** не заперечуватиме (ввічливий кивок у бік ректора), якщо ми надамо можливість Хомутенкові прездати російську мову»¹³; « – Так, так. Теорія **Ірини Леопольдівни** не витримує, м-м-м, критики. Я, м-м, не погоджуюся з нею, - висловився дідок, пощипуючи себе за сиву борідку»¹⁴. Називання старших людей за шанувальною формою «ім'я+по батькові» виступає вираженням шанобливості до їх віку: «*Намагаючись розчулити старого, Оксен запитав: – Як там Горпина Трифонівна поживають?*»¹⁵. Така форма звертання дітей до батьків наявна в сільському середовищі.

Таким чином, в ідіолекті Г. Тютюнника антропомодель «ім'я+по батькові» виявила себе частотною для використання переважно в офіційній сфері із забарвленням шанобливої нейтральності, а в побутовому вжитку вона набуває акцентованої, підкресленої шанобливості, в обох ситуаціях вказуючи також на соціальний статус персонажа.

Досить широко представлена антропоформула «ім'я+по батькові» у романі В. Земляка «Лебедина зграя». Вона належить одинадцяти персонажам і уживається в тексті роману 63 рази, що становить 1,6% від загального числа антроповжитків роману. Це такі іменування як: *Антон Іванович* – завоорг, *Арсена Людвиківна* – вчителька, *Іванна Іванівна* – бригадир, *Карл Карлович* – «велика людина з центру», *Кіндрат Остапович* – власник хутора, *Клим Іванович* – голова комуни, *Лука Модестович* – учитель і капельмейстер, *Максим Сакович* – секретар райпарткому, *Хома Лелькович* – кучер, *Явтух Корнійович* – незаможній селянин («кволий середняк»). Уживана у романі антропоформула *Панько Гарехтович*, що належить голові сільради, складається з розмовної форми імені та прізвища. Ця особливість є характерною для сільського середовища, де розмовна форма набуває статусу офіційної.

Способи називання персонажа, їх співвідношення в тексті є важливими для структури розповіді. Іменуючи персонажів за моделлю «ім'я+по батькові», В. Земляк знайомить читача з носіями такої формули, вказує на їх соціальний стан, вік, дає загальне уявлення про людину: «очолювала бригаду **Іванна Іванівна**, дружина самого *Теслі*»¹⁶; «**Максим Сакович** був людина не лише добра, а до певної міри ще й обережна»¹⁷; «В оркестрі *Івасько* грав на кларнеті, дивуючи лемків високим ладом того наймінорнішого інструмента, а **Лука Модестович** сказав над Чорногором гарну промову, як учитель і капельмейстер. Нема відданіших людей на світі за вчителів та капельмейстерів»¹⁸; «Варто було б котромусь із нас добігти до школи – це крок ступити, постукатись у віконце до **Арсени Людвиківни**, старенької доброї

¹² Там само... С. 413.

¹³ Там само... С. 79.

¹⁴ Там само... С. 80.

¹⁵ Там само... С. 94.

¹⁶ Там само... С. 236.

¹⁷ Там само... С. 75.

¹⁸ Там само... С. 275.

вчительки...»¹⁹. Як бачимо, імена та по батькові виступають як знаки соціальної оцінки своїх носіїв, вказівки на характер взаємовідносин у замкненому соціальному середовищі.

Використовуючи повне ім'я та по батькові у ситуаціях неофіційного характеру, персонажі виражають повагу до свого співбесідника, що, є головною функцією імен по батькові: «*Клим Синиця сидів поруч, звисивши ноги з полудрабка, та все бурчав скоромовкою: – Ти бачила, як ми його ховали? А що могло б із нього зробитися далі? Ти маєш про це уявлення? Загубити такого геніального сировара! Ні за що ні про що. Ти хоч любила його? – Любила, **Климе Івановичу...***»²⁰; «*– Є в мене один геніальний план, **Антоне Івановичу**. Коли Джура погодиться...*»²¹; «*– Вибачте, **Максима Саковичу**. Не помітила, що ви тут... **Шварц** наче свій... – **Що там?**... – **Ще нічого не можу сказати, **Максима Саковичу**. – І побігла***»²². Як бачимо, у зображених ситуаціях комуніканти використовують ім'я по батькові, звертаючись до персонажів, що мають вищий соціальний статус, і прізвиська для осіб з невисокими соціальними характеристиками. Для іменування останніх можливе вживання двочленної формули «ім'я+по батькові», але тоді вона буде виражати вікові відмінності персонажів, а саме виступати пошанною формою звертання. Пор.: «*Хома хрестився, але так, ніби відхрещувався од таких харчів, і тут Тесля робив йому цілком слушне зауваження: «**Хомо Лельковичу**, ви забуваєте, що працюєте в райпарткомі». Хома вибачався, але наступного сніданку все повторювалось*»²³; «*– А кому ж ви маєте дякувати, що вас нема у цьому списку? – спалахнув Боніфацій. – Мені, **Паньку Гарехтовичу**, що я не показав вашого капіталу, складеного в кабанцях*»²⁴. Уживання моделі «ім'я+по батькові» при звертаннях до персонажів на засіданні, численному зібранні громади носить офіційний характер і позбавлене емоційності: «*Це, **Климе Івановичу**, оті самі Соколюки, мої солом'яні родичі, хай їм грець*»²⁵; «*– Рубана нам! **Фабіян** повернув голову в бік сіней, зберігаючи рівновагу в голосі: – **Антоне Івановичу**, просять вас*»²⁶.

Серед різних ситуацій ужитку антропомоделі автор роману іноді використовує антропомодель «ім'я+по батькові» у листах, службових записках, що характеризують епістолярний та діловий стилі мовлення: «*Чула це від Володі, що та Кострома далеко, що їхати туди кількома поїздами, а зими там такі білі, як костромські собори. Так воно і є, **Климе Івановичу**, – напише йому в першому ж листі. – І Соснін – це той самий, отой самісенський, що заснував нашу комуну. Він не вірить, що Володі нема, що я була його дружина, то напишіть йому, **Климе Івановичу...***»²⁷; «*Сільраду розбарикадували, замкнули, на дверях залишили записку для Кліма Синиці на випадок, якби той прибув до Вавілона: «**Климе Івановичу**, ми у Боніфація. Приїздіть туди*»²⁸. Також у листах, що автор наводить у тексті роману, ужито модель «ім'я+по батькові» у стягненому вигляді: «*На другий день просто летіти хочеться... До Варі Шатрової. Як вона там? Чи бачиш її? Чи згадує про **М.С.**? (Про нього тобто, **Максима Саковича**)*»²⁹.

¹⁹ Там само... С. 256.

²⁰ Там само... С. 124.

²¹ Там само... С. 172.

²² Там само... С. 244.

²³ Там само... С. 115.

²⁴ Там само... С. 156.

²⁵ Там само... С. 153.

²⁶ Там само... С. 171.

²⁷ Там само... С. 131-132.

²⁸ Там само... С. 176.

²⁹ Там само... С. 273.

Широке застосування В. Земляком антропоформули «ім'я+по батькові» у ситуаціях спілкування персонажів вказує на те, що модель є добре відомою у сільському середовищі. Шанобливість, емоційна нейтральність цієї моделі зумовлюють офіційність її ужитку.

Висновки. Досліджуючи функціонування імен та по батькові у романах Г. Тютюнника «Вир» та В. Земляка «Лебедина згряя», ми виявляємо активніший ужиток моделі у романі В. Земляка, ніж у Г. Тютюнника. Свідченням цьому є кількісні показники: 1,6% і 0,3%. У романі В. Земляка антропомодель «ім'я+по батькові» широко вживана в мові оповідача, на відміну від Г. Тютюнника, який використовує дану антропоформулу стосовно одного персонажа (*Зот Микитович*).

Уживаючи «ім'я+по батькові» у ситуаціях спілкування персонажів, Г. Тютюнник вказав на приналежність носія такої антропоформули до міського або сільського середовища. На відміну від Г. Тютюнника В. Земляк не просто використовує модель у потрібних ситуаціях, а й вказує на її стилістичні можливості.

Отже, В. Земляк і Г. Тютюнник, керуючись своїми уподобаннями, знанням сільського антропонімікону, показали дію формули «ім'я+по батькові» як у неофіційних, так і в офіційних ситуаціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Масенко Л. Т. Українські імена і прізвища. К.: Т-во «Знання» УРСР. 1990. С. 15.
 Керста Р. Й. Українська антропонімія XVI ст.: Чоловічі іменування. К.: Наук. думка, 1984. С. 18-19.
 Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах. Ужгород : [б.в.], 1999. 70 с.
 Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1973. С. 317-318.
 Тютюнник Г. М. Вир. Київ : Дніпро, 1964. 502 с.

REFERENCES

- Demchuk M. O. (1988). Slovianski avtokhtonni osobovi vlasni imena v pobuti ukrainsiv XIV–XVII st. K.: Naukova dumka. 172 s. [in Ukrainian]
 Zemliak V. (1984). Lebedyna zghraia : Roman. Tvory v 4 t. T. 3. K.: Dnipro. 280 s. [in Ukrainian]
 Kersta R. Y. (1984). Ukrainska antroponimiia XVI st.: Cholovichi imenuvannia. K.: Nauk. Dumka. 152 s. [in Ukrainian]
 Masenko L. T. (1990). Ukrainski imena i prizvyshcha. K.: T-vo «Znannia» URSR. 48 s. [in Ukrainian]
 Medvid-Pakhomova, S. M. (1999). Evoliutsiia antroponimnykh formul u slovianskykh movakh. Uzhhorod : [b.v.]. 248 s. [in Ukrainian]
 Mihaylov V. N. (1966). Ekspressivnyie svoystva i funktsii sobstvennyih imen v russkoy literature. *Filologicheskie nauki*. №2. S. 54-66. [in Russian]
 Superanskaya A. V. (1973). Obschaya teoriya imeni sobstvennogo. M.: Nauka. 366 s. [in USSR].
 Tiutiunyk H. M (1964). Vyr. Kyiv : Dnipro. 543 s. [in Ukrainian]

Sokolova A. Functioning of patronyms in the novel by G. Tyutyunnyk «Whirlpool» and V. Zemlyak «Swan Flock».

The article examines the functioning of the anthropoformula «name + patronymic» in the novels by G. Tyutyunnyk «Whirlpool» and V. Zemlyak «Swan Flock». The word-formation types of patronyms have been clarified, situations of communication have been analyzed, which indicate the social position of the bearer of the name, deference and emotional neutrality of the model.

In the idiolect of G. Tyutyunnyk, the anthropomodel «name + patronymic» revealed itself as a perspective category, which is used mainly in the official sphere with a tinge of respectful neutrality, and in everyday use gets an accentuated, underlined respectfulness in both situations, indicating also the social status of the character.

The widespread use of the anthro-poformula «name + patronymic» by V. Zemlyak in situations of conversation between characters indicates that this model is well known in the rural environment. The respectfulness and emotional neutrality of the model predetermine the formality of its use.

Comparing the functioning of names and patronymics in the novels of G. Tyutyunnyk «Whirlpool» and V. Zemlyak «Swan Flock», we find a more active use of the model in V. Zemlyak's novel than in G. Tyutyunnyk.

In V. Zemlyak's novel, the anthropomodel «name + patronymic» is widely used in the language of the narrator, in contrast to G. Tyutyunnyk, who uses this anthropoformula for only one character (Zot Nikitich).

Using «name + patronymic» in situations of communication between characters, G. Tyutyunnyk pointed to the belonging of the bearer of such an anthropoformula to an urban or rural environment. Unlike G. Tyutyunnyk, V. Zemlyak not only uses the model in the right situations, but also points out its stylistic possibilities.

Both writers, guided by their tastes, knowledge of the rural anthroponymicon, showed the effect of the formula «name + patronymic» both in situations that are informal in nature of communication, and in situations that demonstrate the officiality of its use.

Key words: *anthropoformula, anthropomodel, patronymic, name patronymic, communicative situation.*